

פועלו הספרותי של רבי יצחק מרעלי ותכניתו לכינוס השירה והפיוט באלג'יריה

אפרים חזן

צמיחתו והתפתחותו של הפיוט העברי באלג'יריה הוא אחד הפרקים המאלפים בתולדות התרבות היהודית. אחרוני משוררי ספרד הגיעו לאלג'יריה בתקופת הגירוש (1391, ועימם המטען הגדול של שירת ספרד, על מסורותיה וגלגוליה בשירת החול ובשירת הקודש. עם זה, דומה כי הביטחון העצמי והגאווה על ה"ספרדיות" נתקו, אף אם לא נעלמו לגמרי, עם הגירוש שגרם לפקפוק בתרבות החול הספרדית ובספרותה, ולתחושות אשמה על הסטייה מדרך היהדות והנהייה אחרי קסמי התרבות הכללית והמתירנות שבקבוצתה. המתח בין הגאווה במוצא הספרדי ומורשתו התרבותית לבין תחושת ההשפלה והאשמה עם הגירוש, שנראה לגולים כעונש משמים, ניכר היטב גם ביחס לשירת החול. קובצי השירה מלמדים על רצונם של המגורשים ובניהם לשמר את המסגרות של שירת החול; מכאן חילופי השירים – שירי ידידות, חידות, מכתמים ושירי משלים – וטיפוח מעין חברת משוררים "שומרי השירה", ואף דברי שבח ללשון הערבית ולשירתה אנו מוצאים, אלא שיחד עם נכונותם של משוררי "עומר השכחה"¹ לומר דברי הערכה ללשון הערבית ולשירתה, הם מצטטדים ומתנצלים על שנוקקים הם ל"תרגם" משלים ומכתמים מן הערבית,² כדברי ר' יעקב גבישון, בנו של ר' אברהם גבישון בעל "עומר השכחה", בהשלמותו לחיבורו של אביו:

* מאמר זה הוא מפרות מפעל "השירה והפיוט באלג'יריה", הנערך במיכת האקדמיה הלאומית למדעים.

1 "עומר השכחה" הוא ביסודו פירוש על ספר משלי, שכתב "היה" (=הרב הגדול) החכם השלם הותיק והעניו כהה"ר [=כבוד הרב רבין] אברהם בן החכם השלם והרופא כהה"ר יעקב גבישון זלה"ה מהגירוש של הספרדים אשר היה מעיר גראנאטה עדת אבירים" (שער הספר). הצירוף "עומר השכחה" הוא חידוד על פי מצוות מתנות עניים, לקט שכחה ופיאה, וניתן לפירוש מתוך הצטנעות המחבר, ופירוש ליקוטי דברים נשכחים. מהיותו כתוב על דרך ספרות ה"ארב" הערבית, המרחיבה מאוד את הדיבור בכל עניין ומעניין לעניין, כולל הספר הרבה מעבר לפירוש לספר משלי, נכללו בו שירים שכתב המחבר ותרומי משלי שיר משירת ערב. לימים נצטרפו לזה משירי יעקב בנו וכן שירים שונים ומגוונים ממשוררי אלג'יר הראשונים. לכל אלה ראו מבואו של הרב פרופ' ש"ר סירא במבוא המצורף לסוף הספר.

2 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 26-28.

יצחק מרעלי

גם אל יאשימוני רבותי הלועזים [=חכמי ארצות הנוצרים] בהביאי קצת שירים ממשוררי הערב, כי אני אומר שאם לשוננו הקדוש מעלה מעלה מכל הלשונות ושני לו במדרגה לשון תרגום גם לשון ערב רוב מילותיו הוא מלשוננו הקדוש אלא שנשתבש... וכל זה הבאתי למען לא יאמר אדם מדוע נעזרת לדבריך מדברי עכו"ם.³

עוד ניכר המתח הזה בנטייתם של משוררי ספרד הגולים באלג'יריה אל האלגוריה. בדרך זו הם כותבים בסגנון שירת החול על כל סגולות השירה המיוחדות לה בצורה, בתכנים ובציורי השיר, אך "משעבדים" את כל אלה אל נושאים לאומיים ורתיים,⁴ כגון בשירו של רבי מנדיל אבי זמרה⁵ "מה־טבו צְבִיָּה, / דוֹדֶיךָ לְדוֹד",⁶ שבו מתוארת החשוקה בסגנון שירת החול:

מה־טבו צְבִיָּה / דוֹדֶיךָ לְדוֹד,
בלתי לך שְׁנִיָּה / יְפֵה עֲד־מֵאֵד,
מִכְתָּם נְקִיָּה / עֲדֶיךָ חֵן וְהוֹד.
נִצְבַּת בְּקוֹמָה / תִּמְרֵךְ דְּמִתָּה,
נִשְׁגְּבָה כְּחוּמָה / רְעִיָּה יִפְתָּה. 5

דִּדְךָ חֵץ לְמוֹלִי / קָם לְרִיב כְּצָר,
עֵינֶךָ יִשְׁמַעְאֵלִי / רוֹבָה חֵץ בְּמֵר,
אֶף פִּיךָ יִשְׁרָאֵלִי / שְׁנִיָּה כְּדָר.
יְפֵה אֶת וְתַמָּה / עֵינֵיךָ רְאֵתָה,
צוֹרְתָךְ אֵימָה / עֲד־לֹא כְהִתָּה. 10

1. מה טבו... דודיך: על פי שיר השירים ד, י: "מה טבו דודיך מיין". צביה: הוא ציור החשוקה בשירת החול, וצורה של הרעייה בשירת הקודש, כאן הצביה היא משל לתורה. 2. בלתי לך שנייה: אין שנייה בלתיך שתהא יפה כמותך. 3. מכתם נקייה: החן וההוד הם תכשיטיך ואינך זקוקה לתכשיטים זהב, ראה שיר השירים ה, יא. עדיך חן והוד: החן וההוד הם תכשיטיך ואינך זקוקה לתכשיטים אחרים. 4. נצבת... דמתה: על פי שיר השירים ז, ח: "זאת קומתך דמתה לתמר". 5. נשגבה כחומה: מיתמרת ונשגבת מעל סביבותיה כחומה הבולטת על פני השטח. 6. דרך... כצר: מצויורי שירת החשק, שדד האהובה דוקר כחץ. נ"א: "דרך"; ועניינו שמבט האהובה הוא כחץ הנורה. 7. עינך... במר: עיניך יורות חצים כישמעאל שהיה רובה קשת (בראשית כא, כ). 8. אך פיך ישראלי: שהקול קול יעקב (שם כז, כב). כדר: אבן חן לבנה. 9-10. עיני... כהתה: עין שזכתה לראות יופיך וזוהרך לא תכהה לעד. אימה: על דרך "אימה כנדגלות" (שיר השירים ו, י).

3 עומר השכחה, דף קיח עמוד ג-דף קכ. תוך כדי התנצלותו מציין הכותב את הצורך בערבית להבנת מילים סתומות בעברית, ומגייס לעזרתו את הוגי הדעות מרבנו בחיי ועד הרמב"ם, שכתבו דבריהם בערבית.

4 מעין זה אנו מוצאים בשירת נג'ארה – ראו מירסקי, עמ' 705-707.

5 להלן, הערה 9.

6 השיר נדפס בקצבים מסורתיים שונים – ראו דוידזון, מ, 371; הובא במהדורת הברמן למבחר השירה העברית – מבחר השירה, עמ' סא-סב; הוהדר ובואר על ידי חזן – מגדיל, עמ' 154-156.

לְחִיףָּ בַמְּחֻגָּה / יוֹצֵרָה תְּאָרוֹ,
 שׁוֹשֵׁן בְּעֵרוּגָה / אֵל חַי פְּאָרוֹ,
 סוֹת רְקֵמָה אֲרוּגָה / תְּכַנִּית תְּאָרוֹ.
 עוֹטָה אור פְּשֵׁלְמָה / מְמַף הֵיטָה
 הוֹד מְלָכוֹת וְאִימָה / כִּי לָךְ יֵאָתֶה. 15

חֶכֶף בַּת כְּבוֹדָה / מְתוֹק מְדַבֵּשׁ,
 מְאָרֵץ יְהוּדָה / וּלְצִיר מְחַבֵּשׁ,
 הוֹסֵפֶת חֵן חֲמוּדָה / עַל כִּימָה וְעֵשׂ.
 רְקֵתָה פְּחֻמָּה / עַד־לֹא לְקֵתָה,
 מִבְּעַד לְצֻמָּה / כִּצְלַל נְטָתָה. 20

תוֹךְ גִּנְיָה אַחוּתִי / אֶתְהַלֵּךְ לְאֵט,
 חֲמֻדָּתִי שְׂאֵתִי / מִפְּרִיּוֹ מְעֵט,
 וְאֶתְאֹר הַיּוֹתִי / בּוֹ לּוֹקֵט וְשֵׁט.
 לָךְ תַּעֲרֹג נְשֻׁמָּה / רוּחִי כְּלֵתָה,
 נִפְשִׁי הֶעֱגוּמָה / מְמַף חֵיטָה. 25

11. לחיך... תארו: הקב"ה תיאר, כביכול, וצייר את מבנה פנייך בצורה מדויקת, שתהא כליל השלמות. 12. שושן... פארו: תואר הלחי דומה ביופיו לערוגת שושנים. 13. סות... תארו: האל פיאר וייפה את תוארך כבגד צבעוני נאה. סות: על פי בראשית מט, יא. 14. עוטה אור כשלמה: הקב"ה כיסה אותך במעטה של אור וזוהר, על פי תהלים קד, ב. ממך היתה: נמשך אל הטור שלפניו, את מקור המלכות ההוד והיראה, ומראך הוא נורא הוד. 15. כי לך יאתה: ולך ראוי ויאה דבר זה, על פי ירמיה י, ז. 16. חכך.. מדבש: על דרך הן־חכך פניי הטוב" (שיר השירים ז, י) וביחס לנמשל – התורה – על דרך "ומתוקים מדבש ונופת צופים" (תהלים יט, א). 17. מארץ יהודה: שהיא "ארץ זבת חלב ודבש" (דברים כו, ט). ולציר מחבש: ותרופה הוא לכל חולי, על פי "חש בראשו יעסוק בתורה" (עירובין נד ע"א). 18. הוספת... ועש: חן ויופייך מרובים הם ויתרים על כוכבי השמים. 19. רקתך: מאירה כחמה, ועוד יתרון לרקת, שהחמה לוקה, ורקתך אינה לוקה. 20. מבעד לצמה: על פי שיר השירים ד, ג. כצל נטתה: שהצמה היא כעין ענן המסתיר את השמש ומטיל צל. והשוו ריה"ל: "חמה בעד רקיע צמה אור לחיך גלי" (השירה העברית, א, עמ' 434). 21. תוך גנך, אחותי: על דרך "גן נעול אחותי כלה" (שיר השירים ד, יב) וביחס לנמשל רמו ל"פרדס" התורה. 22-23. חמדתי... ושט: משתוקק אני לקטוף מפירות הגן ולטייל בו. ועניינו חשקו של הדובר לעסוק בתורה ולהצליח בלימודו. 24. לך... כלתה: לך נשמתי עורגת ונכספת. 25. נפשי... חיתה: שאלמלא את לא היתה תקומה לנפשי מגודל העצב ועגמת הנפש.

עיון בשיר הזה ילמדנו כי אין בו הכרעה מפורשת כי שיר אלגורי לפנינו, וכי אלגוריה זו עוסקת באהבת התורה דווקא. יתר על כן, הוא כולל שתי רמיזות ברורות למדיי לשירי חשק של משוררי ספרד שקדמו לו. טורים 19-20 רומזים בבירור לשירו של ריה"ל "חמה בעד רקיע צמה/ אור לחיך גלי",⁷ וההרחבה בשירנו היא מעין פירוש לאמירה הפותחת את שירו של ריה"ל.

רמיזה אחרת בשירנו, גלויה עוד יותר, מובילה אותנו אל אתרון משוררי ספרד בילקוטו של שירמן, הוא ר' סעדיה אבן דנאן, מן המגורשים:

יעֲלֶה בְּפִיךָ נִפְתָּ, אָכֵל חֵץ / שְׁנוֹן בְּעֵינֶיךָ לְמוֹלִי.
פִּיךָ מִבְּנֵי אֶרֶץ יְהוּדָה, / בְּאֵמֶת, וְעֵינֶיךָ – יִשְׁמָעֵאלִי⁸

והרי אלו הם הציורים בטורים 7-8 בשירנו. מלבד העדות על מסורת השיר בידו של מנדיל מלמדות רמיזות אלו על פניה הגלויים של השירה הזו, הנראית כשירת חול, שאלמלא עדותם של כתבי היד וקובצי השירה, שהביאו שירים אלה כשירי קודש, אפשר שלא היינו עומדים על פניהם הנסתרים.

שירתם של מנדיל אבי זמרה,⁹ בני משפחת גבישון ואחרים,¹⁰ ממשיכה את מסורת השירה הספרדית על ציוריה וקישוטיה. אלה מנוצלים היטב לפיתוח נושא, ההופך למרכזי ביותר בשירת אלג'יריה ומשפיע על המשוררים בצפון אפריקה בכלל – שירים אלגוריים העוסקים באהבת התורה. בשירים אלה התורה לובשת את דמות החשוקה היפהפיה, ויופיה מתואר לפרטי פרטיו, כפי שתואר גופה של החשוקה. האהבה העזה זוכה לתיאורים מדוקדקים באותם כלים של שירת החשק,¹¹ ואף צומחת סוגה חדשה ומורכבת: שיר ארוך ומפורט הקרוי "אהבה רבה", המרחיב עניין זה עד מאוד. דוגמה לשיר שכזה הוא השיר "מה תעשי רעיה כי שני תלבשי",¹² ששימש אבטיפוס לשירים במתכונתו. אחד מאלה הוא השיר "אן תחני יעלת חשקי" ליצחק עוזיאל.¹³ וכל התיאורים האלה ורבים כמותם עוסקים בכנסת ישראל ובתורה, כדמויות של חשוקות ואהובות.

רשימת המשוררים שהגיעו לאלג'יריה, ואלה ההולכים בעקבותיהם במשך קרוב לשלוש מאות שנה, היא רשימה נכבדה הן בכמות הן באיכות. למעשה נוכל לומר כי בהמשך לחלוקה של מה שמכונה בפי חוקרי שירת ספרד ומרְיָה "ספרד א'", למן המאה העשירית עד למאה השתיים-עשרה בספרד המוסלמית, ו"ספרד ב'", זו השירה בספרד הנוצרית למן המאה השלוש-עשרה ועד לגירוש אלג'יריה במאתיים השנים שלאחר הגירוש היא "ספרד ג'": המשך ישיר לשירת ספרד.

ואולם עם הזמן הלכה שירה זו ונשתכחה והעניין בה הלך ודעך, ולא נותרו אלא השמות הגדולים והיצירות שבמחזור התפילה ובקובצי הפיוטים בדפוס ובכתבי היד. עם הכיבוש הצרפתי החלה הזדהות עם התרבות הצרפתית. התופעה הלכה והתגברה משום האופי הקולוניאלי של התרבות הצרפתית, שסוכני התרבות שלה בתחפושות שונות

8 שם, ב, עמ' 666, וקדם לו טודרוס אבולעפיה: "ואענם בת ערב היא רעיתו/ אך לחיה הוא ארומי/ חציו, וחציו ארמי" (שירמן, ב, עמ' 429).
9 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 214-219.
10 שם, עמ' 29-30.
11 ראו יהלום.
12 השיר מוזכר בעומר השכחה, קלא ע"ב. וראו: יהלום; חזן, אהבת תורה.
13 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 234-238.

קצרו הצלחה רבה וקצרו את התרבות היהודית.¹⁴ שלומי אמוני ישראל ביקשו לשמור בעיקר על קיומה של היהדות, אך התרבות העברית הגדולה פינתה מקומה לתרבות החדשה.

מצב זה הפריע לאותם תלמידי חכמים, גדולי תורה ותרבות ישראל, שהבינו כי נכסי הרוח של אבותיהם אינם נופלים מנכסי התרבות החדשה ואף עולים עליה; הם השתדלו לעמוד על המשמר, וכפי כוחם לקיים את מורשתם ולפתחה. עם זה היו תלמידי חכמים בעלי פתיחות שידעו להעריך גם את הערכים האנושיים הכלליים שבתרבות הצרפתית ובעיקר את רוח החופש, ההומניות וההערצה למדע. חלק מחכמים אלה היו בקשרים עם חכמי ישראל בקהילות שונות ואף נחשפו ל"חכמת ישראל" ולרוח תנועת ההשכלה העברית, ובאהבה רבה קראו את "מכתבי העתים" שהגיעו מאירופה, את "המגיד" ואת "היהודי", את "המאסף" ואת "הצפירה", ונהנו הנאה גדולה. שפת הנביאים המתחדשת העוסקת בענייני השעה קסמה לחכמים האלה והחרוצים שבהם אף טרחו ושלחו כתבות ומאמרים על תולדות קהילותיהם, ואלה נתפרסמו בכמות שונות ומשמשים לנו עד היום נקודת אחיזה להבנת הקהילות הללו.¹⁵

הדמות המרכזית בעניין זה ביהדות אלג'יריה הוא ר' יצחק מרעלי (1867-1952), בן לאחת המשפחות העתיקות, הקרויה, כנראה, על שם העיר מוראל (Moral) בספרד. מרעלי עבד במסחר עם אביו, למרות שהיה תלמיד חכם מובהק, ובקי מאין כמוהו במקורות היהדות ובכלל מנהגי ישראל; הוא היה משורר ובעל ידיעות מקיפות בכל הנוגע ליהדות אלג'יריה ולחכמיה, ובמיוחד בתחום השירה. בכל דבריו ניכרת אהבתו הגדולה למורשת היהדות בכלל ולמורשת יהדות אלג'יריה בפרט. מתוך אהבה זו כתב מאמרים שונים בעברית, בצרפתית ובערבית, ובהם הציג את מורשת יהדות אלג'יריה. אף הוא היה יוצר בעל כשרון והניח אחריו שירים ופיוטים שונים, המשתלבים במסורת השירה של יהודי אלג'יריה; ומשקפים את מורשת שירת ספרד. ואת אשר אמרתי כאן בפרוזה יבשה, אומר ר' יוסף משאש בלשונו המליצית ובחרוזים:

עובי [=עיר ואם בישראל] אלג'יר אשר היתה משכן החכמות והמדעים / וכל נוטריה במצולות ים התבונה היו שוקעים... / ומעלים פנינים אשר בתחתיתו מוצעים / ובבואם בבית השיר אור גדול היו מופיעים, / ובנוח עליהם רוחו ואותם הפעים, / אז היתה נפשם על צורם מלאה געגועים / בעת גיל זומן כפרת פשעים, / ברעיונות נשגבים ממקור חכמתם הנשאה נובעים. / אשר עת יהגו בה המבינים והיודעים, / גלגלי עיניהם דומעים / דמעות גיל וחרדת אלקים מלא גביעים. / אבל אהה! כי גלי הזמן ותלאותיו ההומים בקול זועים, / הטו כל הדעות לאהבת בצעים, / ובכך שערי החכמות עם שער השיר סגרו על מסגר ככמסרות תקועים, / אכן עליהם ברחמיו חס שוכן רקיעים, / ויקם אחד המושיעים, / איש חיל רב פעלים בן נדיבים ושועים,

14 ראו אלמליח.

15 ראו שיטרת.

החכם המפואר אשר שבחיו ילאו שפתי להיות מביעים, / כקש"ת [=כבוד קדושת תורתו] כמוהר"ר [=כבוד מורנו הרב רבי] יצחק מרעלי כל הברכות על ראשו תהיינה חבושות ככובעים, / אשר הבדיל עצמו מן הטועים, / ומהבלי חלד אשר הטוב הרוחני הנצחי מאנוש מונעים, / ודבק את בעלי חכמה הצנועים, / והחכמה והיראה והענוה הם לו לאוהבים ורעים, / ורוח ה' דבר בו לארוג שירים לעתים קבועים, / בשקל הקדש על דקדוק וטהרת הלשון רקועים, / אשר הדרת קדש בנפש הוגה במדה רבה משפיעים... שיריו ותהלותיו גותנים ריח כמור וקציעים... ובפרט הזקנים הרועים / תרועת שמחה יהיו מתריעים, / ושבח ותהלה להרב המחבר יהיו משביעים, / על צוף דבשו אשר אותנו הטעים...

דברי התהילה הללו נכתבו לכבוד קובץ השירים של מרעלי "עת מלחמה ועת שלום" (אלג'יר תרפ"ט), שהוא קובץ שירים פטריוטיים, המוקדשים לצרפת "לוחמת הצדק". השירים נכתבו במהלך מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, ותורגמו בידי המחבר לצרפתית נשגבת, אולי מתוך תקווה שהצרפתים ישימו לב אליהם. מכל מקום, שליטתו של מרעלי בצרפתית, ויכולתו השירית בשפה זו, מלמדות על מורכבות שירתו ומקורותיה, בצד הכרזתו שהוא צועד בעקבות שירת ספרד ובעיקר בעקבות שירת ר' יהודה הלוי. במאמר מקיף על מרעלי, שכתב אברהם אלמאליח, הוא מכנהו "שריד משוררי ספרד באלג'יריה"¹⁶ ואכן, מרעלי מכיר היטב את הפואטיקה ואת המסורת של שירת ספרד, ואף כותב את שיריו במשקל היתדות והתנועות. על יצירתו "עת מלחמה ועת שלום", ועל כלל יצירתו וההערכה אליה, נוכל ללמוד משיר בתבנית סונט, שהקדיש דוד סידרסקי¹⁷ למרעלי וליצירה:

אֶזְכְּרֶיךָ שֶׁפֶת עֶבֶר בַּת הַשָּׁמַיִם
גְּכֶרֶת הָיִית בִּימֵי נְבִיאֵי הַקֹּדֶשׁ
וּמִתְהוֹם עֲלִית בִּימֵי הַבִּינָיִים
וּתְחַדְּשֵׁי אוֹרֶךְ פְּסָהֵר בַּחֲדָשׁ.

5 שוֹרֵי נֶאֱ, עֲדִינָה, שׁוֹרֵי סְבִיבֶיךָ
וּתְחַזְּינָה עֵינֶיךָ בְּצִפּוֹן אֶפְרַיִקָה
נֶצֶר מִסְפָּרְד אֶחָד מִמְשׁוֹרְרֶיךָ
וּתְרוֹנוֹי פְּנִינִים בְּמִשְׁבָּצַת עֲתִיקָה.

בְּטוֹרֵי זֶהָב יִצְחָק מְרַעְלֵי יְשׁוּרָר
10 זְכָר עֵת מִלְחָמָה וְעֵת שְׁלוֹם יְעוֹרָר
וְהִקְמִית רִגְשֵׁי לֵב פְּנֹרוֹ יִשְׁמִיעַ

16 ראו אלמליח.

17 עליו ועל פעילותו ויצירתו ראו קלוזנר.

תַּחֲנוּנִים, תּוֹכַחַת, תְּקוּהָ וַיְשׁוּעָה
וּמִתּוֹךְ הַהֶפְכָּה קוֹל צִלְצְלֵי תְרוּעָה
וּבְרִכּוֹת תּוֹדָה לְאֵל הַמּוֹשִׁיעַ¹⁸

על ראשית דרכו של מרעלי כמשורר מעיד אברהם אלמליח כי שיריהם של המשוררים המשכילים, מנדלקרן ויל"ג, "עשו על נפשו הַרְגִישָׁה רושם עמוק וילהיבוהו", אך ההשפעה הגדולה והגורם המעורר היה פרסום מהדורת בראדי לשיירי ר' יהודה הלוי – אז, מעיד אלמליח, נפתחו לפני משוררנו "שערי אורה ובאר מים חיים נגלתה לעיניו".¹⁹ יתר על כן "אם יהיה אלוהים עמדי", הוא מבטיח, "ועזרני, וחדשתי את פני השירה הספרדית!" הוה אומר כי שירתו של מרעלי, כמו שירתם של משוררים מסוגו בצפון אפריקה, כגון ר' יוסף כהן־טנוגי²⁰ בתוניס ור' דוד קיים²¹ במרוקו, יונקת משירת ספרד, אך מושפעת גם משירת ההשכלה, שאף היא העריצה את משוררי ספרד. זאת, בצד הצמיחה מתוך המסורת הצפון אפריקאית, כפי שניתן לראות מסורת זו מקטע השיר שלפנינו.

לחן בר יוחאי סימן יצחק מרעלי חזק
רַבְנוּ אֶלְנִקְאוּה אֶפְרַיִם / מְלֶאֶךָ ה' מִן הַשָּׁמַיִם: רבנו
רַבְנוּ יוֹם עֶבֶר עַל גּוֹי זָר / רוּחַ קְנָאָה וּבִשְׁנֵאָה נֶאֱזָר
נִדְדַתְּ עִם יוֹנִים שְׁפֹזֵר / לְאַרְבַּע רוּחוֹת הַשָּׁמַיִם: רבנו
רַבְנוּ צַל הוֹרֶה מֶרַע סָר / לְקִדּוֹשׁ יִשְׂרָאֵל נִפְשׁוּ מִסָּר
עִם סִפְרֵי תוֹרָה בְּאֵשׁ יִסָּר / רַגְזָה אֶרֶץ רַעְשׁוּ שְׁמַיִם: רבנו

קטע זה, מתוך שיר ארוך בשבחו של רבינו אפרים אלנקאוה,²² הוא ממסורת השירים בשבחי צדיקים, שהתפתחה בשירה העברית בצפון אפריקה, כפי שתוארה בפרוטרוט במחקרים אחרים.²³ אהבתו הרבה של מרעלי והערצתו לרבני אלג'יריה ולגדולי התורה שבה ניכרת גם בכך שהוא מדגיש כי יצירתו הולכת בעקבות גדולים אלה – כך ביצירתו "ירקרק חרוץ" (אוהרות על תרי"ג מצוות), ובשער כתב היד הוא מדגיש כי "למְצוֹת הַנִּמְנָוֹת / בְּרַנְנוֹת פְּדֻבְרַת / הַדְרָת / מוֹרְנוּ / וּמְאוֹרְנוּ / רַבְנוּ שְׁמַעוֹן בְּרַבִּי צְמַח זַצ"ל דוֹרְאֵן / אֲשֶׁר לְתַכְלִית מִסְפָּר כְּלֵהֵן וְסִדּוּרָן / אוֹר חֲדָשׁ עָלֵיהֶן בְּחֻכְמָתוֹ הַבְּקִיעַ הַנִּפְלְאָה הַרְקִיעַ / בְּהִיר וּמְזִהִיר כְּזוֹהֵר בְּרִקִיעַ / וְהוֹפִיעַ עַל יְלִיד עִירוֹ / הַמְסִתּוֹפֵף בְּצַל תְּמָרוֹ / הַמְתְּאָבֵק בְּעַפְרֵי רַגְלָיו / וְשׁוֹתֵה בְּצִמָּא צוֹף מְלִיו".²⁴

- 18 מרעלי, מלחמה ושלוש, עמ' 18-21.
19 הדברים הם מעין ציטוט שהביא אלמליח ממכתיו ומדבריו של מרעלי אליו.
20 ראו חזן, השירה העברית, עמ' 342-343.
21 ראו שם, עמ' 344-349.
22 מובא בזה מתוך כ"י בית מדרש לרבנים בניו יורק, מיק' 4741; הניקוד הוא על פי כתב היד.
23 ראו: חזן, שבחי צדיקים; חזן, השירה העברית, עמ' 121-125.
24 כ"י בית מדרש לרבנים בניו יורק מיק' 9124. בביטוי "זוהר הרקיע" רומז המחבר לחיבורו הנוודע של הרשב"ץ, המפרש את אוהרות רשב"ג.

במסגרת שירת הקודש מרעלי מנסה לתרום את תרומתו, ואף להציב פיוטים לשימוש ליטורגי. במחברת קטנה בת שמונה עמודים, "ויעתר יצחק לה", הוא מציג שישה פיוטים לימים נוראים במתכונת הפיוטים המשולבים בתפילה, תוך שהוא מציין את מקום אמירתם של פיוטיו. למקבץ זה הקדים מרעלי מכתם קצר בין שני בתים בזה הלשון: "יצחק תיקן מנחה חדשה / כנוח עליו רוח חן רחשה // מר עֲלֵי לבונה מקטרת הגשה / לאל חי נערץ בקדשה משלשה"²⁵; מחברת זו צורפה כנספח למחזור לימים נוראים שהוציא לאור בשנת תרצ"ז.

את שירת חייו, כמאתיים שירים שקולים במשקל הספרדי, ביקש מרעלי לכנס לספר ולקרוא לו, כפי שמסר לידו אברהם אלמליח, בשם "רוח ים" – "ים": ראשי תיבות יצחק מרעלי – ואף חילק את הספר לשבעה שערים: רוח חן ותחנונים (שירי קודש), רוח נגידים (שירי ידידות ושבח), רוח היום ורוח נכאה. ספר זה, גולת הכותרת של יצירתו השירית של מרעלי, לא זכה לראות את אור הדפוס ואינו בידינו. (נשמח על כל ידיעה ועל כל שיר שיגיע לידנו למסגרת המחקר בפרויקט הפיוט העברי באלג'יריה.)

ר' יצחק מרעלי מעורב בדעת עם הבריות היה וכיבד רבים מחבריו בשירתו, וחבריו היו מכל רחבי תבל. כך נמצא אותו בין המברכים את הרב יעקב מאיר לרגל הכתרתו כ"ראשון לציון"²⁶ או בין המקוננים על פטירתו של ר' נסים, אביו של ר' משה חדר מנאָפֶּל שבתוניסיה.²⁷

תכנית מקיפה היתה למרעלי בתחום השירה והפיוט. הוא ביקש להציג לפני הקורא העברי בכלל קהילות ישראל, ובעיקר באירופה, את המסורת המפוארת של השירה העברית באלג'יריה, והפעם תואר "המפוארת" אינו לתפארת המליצה. סיפור התחלת העניין מתואר בלשונו המליצית בפתח מאמרו הראשון, "צפנת פענח", שכלל מבחר משירי הריב"ש והרשב"ץ:

בינות ספרים עתיקי ימים אשר כסו אבק בית הגניזה, ועלים נפרדים אשר בלו מזוקן, מצא ידידי החה"ש [=החכם השלם] ר' משה בועזיז נר"ו [=נטריה רחמנא ופרקיה] זה לא כביר ובשעה טובה כתב יד ישן נושן מעט הכמות אבל רב האיכות, ויהי בהראותו אותי את הספר, ואעיף עיני בו ואחזה, והנה הוא מלא שירים יקרים ילדי רוח רבותינו הגדולים ז"ע [=זכותם יגן עלינו], אשר אור תורתם נגה וזרח עלינו פה, ואשר כסוד להקת המשוררים באה נפשם ובקהלם תחד כבודם. ואשמח עד מאוד כי מצאתי את שאהבה נפשי, את הדבר אשר לו נכספה וגם כלתה מעודי עד היום הזה. ואומרה או אל ידידי הנז' [כר]: הן הספר מצא חן בעיני, כי ברכה רבה בו, שש אנוכי על אמרותיו כמוצא שלל רב, ועתה אחזתיו ולא ארפנו עד שהבאתיו אל בית אוצר ספרותנו, ואל חדר שכיות החמדה הנשארים לנו מימי

25 מרעלי, ויעתר יצחק.

26 ראו זכרון מאיר, עמ' 91-96 – שם מובאים שירי ידידות נוספים שמרעלי שלח לר' יעקב מאיר.

27 חראד, דף מא-מב.

קדם. ויואל משה בטובו לתת את שאלתי ולעשות את בקשתי, והנה מקום אתי פה להביע לו נגדה לכל עמי את רגשי תודתי מקרב ולב עמוק.

מתוך הקובץ הזה בחר מרעלי להדיר את שירי הריב"ש (הרב יצחק בר ששת) והרשב"ץ (=הרב שמעון בן צמח) "כי להם משפט הבכורה", והוא מבטיח לקוראיו כי אם מפעלו יירצה הוא יכין מהדורות לשאר המשוררים "וראיתם ושש לבכם כי הודות לאל ההצלחה האירה לי פנים ומצאתי לאָשרי המון שירים בכת"י".

לא רבים השירים המובאים במאמר²⁸ – שישה שירים לריב"ש ועוד עשרה שירים לרשב"ץ – אך הם התחלה חשובה המעידה על שירתם של שני גדולי ישראל אלה ומדברנת אותנו לחפש את ההמשך. ואכן, באשר לרשב"ץ ידועים לנו כיום עוד כחמישים מפיוטיו, שרובם תחינות לימי שני וחמישי, ועיקרם פולמוס כנגד הנצרות, ובוודאי נכתבו בספרד, ומעט מועיר מזה הצגנו בספרנו "השירה העברית בצפון אפריקה"²⁹.

כפי שציינו, ר' יצחק מרעלי מודע היה לגדולתם של פייטני אלג'יריה. ההערכה הרבה שזכו לה משוררי ספרד בקרב אנשי "חכמת ישראל" עוררה גם אותו לפעילות של כינוס השירה והפיוט באלג'יריה, שירתם של ממשיכי שירת ספרד; אף את שירתו ראה חוליה בשרשרת זו.

התחנה הראשונה במפעל זה היתה בפרסומם של שירי הריב"ש והרשב"ץ, שנתקבלו ברצון בין קוראי "קובץ על יד". המשך המפעל אמור היה להציג את שאר פייטני אלג'יריה, כל אחד בקובץ המיוחד לו, ואף שמות היו לקבצים שרמזו לעניין השירה ולשם המשורר. על פי עדותו של אלמליח היו כמה קבצים ערוכים ומסודרים, וכבר נקבע להם שם: מזמרות הכסף – שיריו של אבא מארי כספי;

משכיות כסף – ר' יוסף כספי;

מזמרת הארץ – שירי ר' אברהם צייארי, הכולל שירי חול;³⁰

קול זמרה – שיריו ופיוטיו של ר' יצחק בן זמרה.

בנוגע לקובץ האחרון אני רוצה להודות לר' יוסף שרביט, שהעביר לידי תצלום של הקובץ משירי מנדיל בכתב ידו של ר' יצחק מרעלי, ובו כלולים קרוב לשבעים משירי מנדיל. אמנם מרעלי לא פירש את השירים ולא הציע חילופי נוסח, והקובץ הגיע לידינו אחרי שריכונו את רוב השירים ממקורות שונים, אך קובץ השירים הזה נותן בידינו בסיס ראוי להמשך עבודת הכינוס של השירה העברית באלג'יריה.

כדי להמחיש את העושר הגדול של שירה זו נציין כמה משמות המשוררים שיצרו בה: רשב"ש – ר' שלמה בן שמעון (נפטר 1467); רשב"ץ השני (1470-1550); ר' שלמה בן צמח (נפטר 1605); ר' בנימין דוראן (1580-1650); ר' אבא מארי דוראן (1570-1650); ר' אברהם בן טואה (1510-1580); ר' שלמה צרור (1570-1640); ר' נתנאל

28 ראו מרעלי, צפנת פענח.

29 חזן, השירה העברית, עמ' 190-193; חזן, הרשב"ץ.

30 שמהם יש לנו מעט מאוד ממשוררי צפון אפריקה בכלל.

קרשקש (1650-1570);³¹ ר' סעדיה זוראפה (המאה הי"ז),³² ר' יוסף קרשקש (1570-1650); ר' שמואל אבוזמיל (1540-1600); ר' יצחק מועטי (1710-1780); ר' משה מועטי (נפטר 1675), ר' נתן בולהן (1660-1730); ר' סעדיה שוראקי (1640-1720);³³ ואין צריך לומר משוררי משפחת גבישון וקנשינו.

מטלה גדולה הותיר לנו ר' יצחק מרעלי. אם ימצאו התחלות מפעלי האיסוף שלו יקצרו לנו את הדרך, אך בין כך ובין כך אין לנו בני חורין להיפטר ממנה. כגודל המשימה והאחריות כך גודל התקווה. ושוב נפנה קריאה לבני משפחתו של ר' יצחק מרעלי ולקרובי המשפחה לעשות מאמץ למצוא את כתביו החשובים, הן את שירתו הן כינוסי השירה של פייטני אלג'יריה. אלה עשויים לקצר את הדרך להצגה הולמת של שירה חשובה זו.

31 ראו עליו חזן, השירה העברית, עמ' 239-245.

32 שם, עמ' 246-249.

33 שם, עמ' 266-268.

קיצורים ביבליוגרפיים

אלמאליח	א' אלמאליח, "שריד משוררי ספרד באלג'יריה – ר' יצחק מרעלי", חמדת ישראל, קובץ לזכרו של מרן חיים חזקיהו מדיני, בעריכת א' אלמאליח, ירושלים תש"ו, עמ' 34-66.
דוידון	י' דוידון, אוצר השירה והפיוט, א-ד, ניו יורק תרפ"ה-תרצ"ג.
זכרון מאיר	זכרון מאיר, ספר היובל להרה"ג יעקב מאיר שליט"א במלאת לו שמונים שנה, בעריכת מ"ד גאון ומ' לניאדו, ירושלים תרצ"ו, עמ' 91-96.
חדאד	ר' משה חדאד, ספר מאמר אסתר, ג'רבה התש"ו.
חזן, אהבת תורה	א' חזן, "אהבת תורה בפיוט מנדיל אבי זמרה", ספר הזיכרון לפרופ' א' מירסקי, בעריכת י' יהלום וא' חזן, רמת-גן (בדפוס).
חזן, הרשב"ץ	—, "תחינות הרשב"ץ לימי שני וחמישי", מסורת הפיוט ב (תש"ס), עמ' 111-117.
חזן, השירה העברית	—, השירה העברית בצפון אפריקה, ירושלים תשנ"ה.
חזן, מנדיל	—, "שמונה פיוטי מוחרך לשבת חתונה למנדיל אבי זמרה", פרקי שירה – מגנזי השירה והפיוט של קהילות ישראל, בעריכת א' חזן וי' דישון, רמת-גן תש"ן, עמ' 147-161.
חזן, שבחי צדיקים	—, "שבחי צדיקים בשירה ובפיוט של יהודי צפון אפריקה", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי ב (תשמ"ב), עמ' 80-93.
יהלום	י' יהלום, "דנסנס עברי בשלוחותיה של תרבות ספרד", פעמים 26 (תשמ"ו), עמ' 9-28.
מבחר השירה	ח' בראדי ומ' וינר, מבחר השירה העברית, מהדורה מקוצרת ומתוקנת בידי א"מ הברמן, א-ב, ירושלים תשכ"ז.
מירסקי	א' מירסקי, הפיוט – התפתחותו בארץ ישראל ובגולה, ירושלים תש"ו.
מרעלי, ויעתר יצחק	י' מרעלי, ויעתר יצחק לה', אלג'יר תרצ"א.

- מרעלי, מלחמה ושלום
מרעלי, צפנת פענח
- עומר השכחה
- קלחונר
- שיטריח,
- שירמן
- , עת מלחמה ועת שלום, אלג'יר תרפ"ט.
—, "צפנת פענח – פליטת שירי הריב"ש והרשב"ץ זיע"א", קובץ על ידו (תרנ"ו-
תרנ"ז), עמ' 1-47.
עומר השכחה לרבי אברהם גאבישון, מהדורת צילום בצירוף מבוא מאת ש"ר
סירא, ירושלים תשל"ב.
י' קלחונר, "משרידי חכמינו בגולה", העולם, גיליון לא, ו באייר תרצ"ט (25 במאי
1939).
י' שיטריח, "מודעות חדשה לאנומליה וללשון – ניצניה של תנועת השכלה עברית
במרוקו בסוף המאה הי"ט", מקדם ומים ב (תשמ"ו), עמ' 129-168.
ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס, א-ב, ירושלים ותל אביב תשט"ז,
תשכ"א.

תזמור פאר ליום חשב

על משקל הפיוט

„ דרור יקרא לבן עם ברית “
לנועם „ לכה דודי “ , והוא מַגִּישׁ וּמְקַטֵּר
לכבוד רשׁי נִיִּדִי , בכתיב תורה מוֹטֵר
ובכתיב חכמה וּבִינָה , וכתיב שס טוֹב נִפְלֵא
נתרשׁשׁי אַמוֹנֵרָה , וּסְפִירֵי עֵת מוֹמֵלֵא
ביום אֲשֶׁר שְׁעָרֵי חֶמֶד נִפְתְּחוּ לַפְּטִיּוֹ
(יאֲרִיךְ עוֹד ה' בַּעֲבוּר יָמָיו וּסְאֵנוּ)
הוא עֲמִיתֵי הַנְּאֻמִּין . הַשֵּׁר הַמְּיֻדָּן

נַעַע נַעֲמָן . לֹאֵר הַזְּמָן
מִרְ אֲלִיעֶזֶר לִיבְחָן נֵי

מחט

הַקֶּטֶן יִצְחָק מֵרַעֲלֵי־סַע
מחלגר

בסדר „ שמור את יום השבת לקדשו “
חשבת „ כֹּאֲשֶׁר צִוָּה ה' אֱלֹהֵי “ לפדעגדול

מזמור שיר ליום השבת

סימן יצחק מרעלי ידווק

לְחִידָתְךָ כְּשֵׁי תְבִיא
לְעִיר כַּחֲסִי וּמִשְׁגְּבֵי
זְמַר שִׁיחֵי נְעִים נְבִיא

בְּיוֹם שַׁבַּת מְשׁוּשׁ לְבִי :

לַעֲפִירְתִּי וְאוֹת קִדְשֵׁי
יּוֹם יוֹם לֹא מִכֵּל נִשְׁשִׁי
וּמְרַאשׁוֹן עֲדֵי שִׁנְשִׁי

וּמְקִימֵי עֲדֵי שְׂכָבֵי :

חֲמֻדֵי נֶם בְּעוֹד יוֹמָם
לְבִיטֵי סָר וְאֶרְוֹמָם
וְהֵן הֵד חוֹל וְנֶם זָמָם

וַיִּבַד כַּחֲלוֹם עֵצְבֵי :

כָּךְ דָּשְׁתִּי בְלִי דְרָמִיּוֹן
פָּנֵי עֲשִׂיר כְּמוֹ אֲבִיּוֹן
מִהֲדַרְתָּ בְּזִי עֲקָלִיּוֹן

וּכְבוֹד תַּעֲרֶם וְצָבִי :

מִטַּחְרְתִּי כְּאֵד נֶאֱוָה
וְכֵה יֵל אֶהְבֶּה שְׁלוֹה
לְזֹאת אֲשִׁיר בְּקוֹל חֲדוּה

וְכֵב אֲשִׁיר וּפֶשֶׁט טוֹבִי :

רָאִי כִי רַק לְעַם נִבְדָּל
נִתְנָה אֵל שְׁמוֹ יִגְדָּל
אֶהְדָּנִי וְלֹא אֶחְדָּל

בְּעוֹד מִשְׁכֵּן נִשְׁמָה בִּי :

עֲמוּס סָבַל בְּאֵין קִרְיָה
שְׁמֹר שַׁבַּת בְּבוֹר יִשְׁבִּיה
כְּמַצּוֹת כְּבֹד עַל־לִיְיָה

לֵאמֹר הוּא וְאֵל אָבִי :

לְבַשׁ סוֹת חַג וְהִתְעַנַּג
אֲכוֹל מִשְׁמֹן וּפֶת סַנַּג
וְיִמַס עַל כְּמוֹ דֶּ-וֹנַג

וְצוֹר זָקִים חֲזוֹן נְבִיא :

זְכוּן חֵישׁ מְעוֹרָרְתִּי
וְתִנְדַּע אֶמוֹנֵי-רְתִּי
בְּהוֹפֵעַ אוֹר שְׂכִינְתִּי

בְּצִיּוֹן נִמְשָׁלָה כְּצָבִי :

חֲזָק עֲשֵׂי וְקוֹ לְעַד
לְיִשְׁעֵיָהּ וְאֵל-תַּמְעַד
וְנִשְׁמַח כְּאֲשֶׁר יַעֲדֵי

בְּבוֹא יַעֲמֹחַ וְאִישׁ תִּשְׁבֵּי :

Ⓢ טו : אפירה הוא ילד מאש